

TEMA BROJA

MARKSISTI XX VEKA

Arhe XVII, 33/2020

UDK 1 Gramsci A.

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2020.33.7-26>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

LINO VELJAK¹

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Hrvatska

ANTONIO GRAMSCI KAO FILOZOF

Sažetak: U ovom prilogu prikazuje se i vrednuje filozofijska dimenzija djela Antonija Gramscija. Nadmašivanje „spontane filozofije“ moguće je tek pomoću uspostavljanja organskog jedinstva nadmoćne filozofije prakse s općim mnijenjem. Takvo jedinstvo proizvodi temeljnu pretpostavku za kulturnu hegemoniju te time čini i osnovu revolucionarne izmjene svijeta.

Ključne riječi: Antonio Gramsci, filozofija, ideologija, hegemonija, moć, revolucija

Kako se može opravdati pristup na temelju kojega se Antonio Gramsci, neupitno marksist,² kako po samorazumijevanju tako i po univerzalnoj suglasnosti historičara, historičara ideja i drugih relevantnih

¹ E-mail adresa autora: lveljak@ffzg.hr

² Pojmovi *marksist*, *marksizam*, *marksistički* boluju od ozbiljne inkonzistentnosti (o čemu opsežnija argumentacija u: Lino Veljak, *Horizont metafizike*, HFD, Zagreb 1988, str. 141. i dalje, a sada bi ipak trebalo spomenuti jednu stvar: ako bismo naveli listu najutjecajnijih marksista 20. stoljeća, stupanj sadržajnosti tako korištenog pojam *marksist* ne bi bio veći od sadržajnosti pojma *kršćanska umjetnost*); ovdje se oznaka *marksist* koristi u kolokvijalnom smislu. Preciznije bi bilo reći da je Gramsci mislilac i praktičar na Marxovu tragu.

istraživača, u kontekstu razmatranja značajnih marksista 20. stoljeća tematizira baš kao filozof ?

Ako konzultiramo enciklopedije i leksikone, ustanovit ćemo da se Antonio Gramsci definira na različite načine i da mu se pridaju raznovrsne oznake. Tako se on određuje kao talijanski političar i publicist,³ kao revolucionar i teoretičar⁴, nadalje, kao intelektualac i političar te osnivač Komunističke partije Italije⁵, kao pisac, političar, marksist i društveni teoretičar⁶, a tek rijetko se može sresti da se definira i kao filozof (a to srećemo uglavnom u raznim varijantama *Wikipedije*).⁷ Mjerodavna talijanska enciklopedija *Treccani* definira ga kao političara i mislioca, a u drugoj varijanti kao intelektualca i političara.⁸ Sve se te definicije mogu smatrati prihvatljivima, možda s iznimkom odredbe „pisac“ (osim ako se Gramscijeva *Pisma iz zatvora*⁹ ne vrednuju kao književno djelo, za što bi se, inače, moglo naći posve opravdanih

³ *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 4. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002, str. 321.

⁴ Danko Grlić, *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb 1982, str. 154.

⁵ *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Antonio-Gramsci>, posljednji put posjećeno 2. 4. 2020.

⁶ https://sr.wikipedia.org/sr-el/Antonio_Gramši, posjećeno 1. 4. 2020.

⁷ Npr. https://sh.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci, (definira se kao marksistički filozof, pisac, političar i teoretičar politike), posjećeno 2. 4. 2020.; https://hr.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci (tu je definiran kao marksistički filozof, pisac, političar i teoretičar politike), posjećeno 1. 4. 2020.; https://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci (gdje se definira kao marksistički filozof i komunistički političar), posjećeno 2. 4. 2020.; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Gramši,Antonio> (filozof, novinar i politički radnik), posjećeno 2. 4. 2020.; https://es.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci (definira se kao filozof, marksistički teoretičar, političar, sociolog i novinar), posjećeno 2. 4. 2020.; https://it.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci (definira se kao političar, filozof, politolog, novinar, lingvist i književni kritičar), posjećeno 2. 4. 2020.; u klasičnim leksikografskim edicijama vrijedi u tom smislu spomenuti natuknicu „Gramsci“ u: *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2012, str. 431, gdje se on definira kao revolucionar, politički teoretičar i, tek na trećem mjestu, kao filozof.

⁸ <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-gramsci/> te http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-gramsci_Enciclopedia-machiavelliana/, (posjećeno 2. 4. 2020).

⁹ Usp. Antonio Gramsci, *Pisma iz zatvora*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb 1951.

razloga). No, još uvijek nije jasno zbog čega bi se Gramsci smio uvrštavati među bitne filozofe 20. stoljeća, posebno u svjetlosti činjenice da ga malo tko definira kao filozofa (bolje rečeno, *i* kao filozofa).

Antonio Gramsci (1891. – 1937.) najpoznatiji je kao autor *Zatvorskih bilježnica*,¹⁰ spisa koji su koliko fragmentarni toliko i sadržajno heterogeni, a kao što im i sam naslov sugerira, pisani su u okolnostima koje već same po sebi donose niz ograničenja, od onih uzrokovanih zatvorskom cenzurom, pa do ograničene dostupnosti literature. U prilog teze da je Gramsci (među ostalim) i filozof mogla bi poslužiti također analiza njegovih ranih spisa, koji su izvorno objavljeni kao novinske kolumne.¹¹ Bit će, međutim, sasvim dovoljno da se ograničimo na *Bilježnice*.

¹⁰ Usp. kritičko izdanje tih zatvorskih bilješki koje je priredio Valentino Gerratana: Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, I-IV, Einaudi, Torino 1975. U nastavku se to izdanje *Bilježnica* označava standardiziranom kriticom *Q*. Prije tog izdanja *Bilježnice* je počevši od 1948. objavljivao Institut Gramsci u tematskim cjelinama. Usp. Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Editori Riuniti, Roma 1975 (Milan Macura i Milivoje Ivčić preveli su taj svezak pod naslovom *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, a objavljen je u izdavačkoj kući Naprijed, Zagreb 1958.), *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Editori Riuniti, Roma 1975 (usp. i Antonio Gramši, *Problemi rivolucije: intelktualci i revolucija*, BIGZ, Beograd 1973.), *Marxismo e la letteratura*, Editori Riuniti, Roma 1975; *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato moderno*, Editori Riuniti, Roma 1975. (djelomičan prijevod Ive Petrinovića, usp. Antonio Gramši, *O državi*, Radnička štampa, Beograd 1979.) te *Passato e presente*, Editori Riuniti, Roma 1975. (u svim slučajevima navode se drugi ili treći pretisci ovih institutskih izdanja). Integralni engleski prijevod *Zatvorskih bilježnica* priredio je Joseph A. Buttigieg (usp. Antonio Gramsci, *Prison Notebooks*, I-III, Columbia University Press, New York 2011.). Zanimljivo je da je Buttigieg (1947.- 2019.), inače profesor engleske književnosti na Sveučilištu Notre Dame u Indijani, otac neuspješnog takmaca za demokratsku nominaciju na američkim predsjedničkim izborima 2020. Petea Buttigiega. Buttigieg je jedan od urednika i autora u zborniku posvećenom Gramscijevoj koncepciji odgoja (usp. Carmel Borg, Joseph A. Buttigieg, Peter Mayo (ur.), *Gramsci and Education*, Rowman & Littlefield, Lanham 2002).

¹¹ Usp. Antonio Gramsci, *Scritti giovanili (1914-1918)*, Einaudi, Torino 1972. O filozofskoj relevantnosti tih mladenačkih spisa usp. Lino Veljak, „Misaoni razvitak Antonija Gramscija“, *Filozofska istraživanja*, 4-5/1981, str. 85-97. te Lino Veljak, *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, Studentski izdavački centar,

Prvo na što moramo – kad već raspravljamo o Gramsciju kao filozofu – obratiti pozornost jest njegovo poimanje filozofije. Postavivši pitanje što je to filozofija, Gramsci formulira jednu dilemu: je li filozofija čisto receptivna djelatnost (u najboljem slučaju – sređujuća djelatnost) ili je pak ona apsolutno stvaralačka djelatnost.¹² U cilju razrješavanja te dvojbe, on definira ključne pojmove. „Receptivno“ implicira izvjesnost apsolutno nepromjenjivoga izvanjskog svijeta koji postoji „kao takav“, „uopće“, dakle postoji *objektivno* u vulgarnom smislu te riječi. „Sređujuće“ je blisko receptivnom: ono, doduše, uključuje misaonu djelatnost, ali ta je djelatnost uska i ograničena. Alternativa je „stvaralačko“. No, znači li to „stvaralačko“ da je izvanjski svijet produkt mišljenja, kako to zastupa solipsizam? U svrhu izbjegavanja upadanja u solipsizam uz istodobno izbjegavanje „mehanicizmu svojstvenog poimanja mišljenja kao receptivne i sređujuće djelatnosti“ nužno je pitanje postaviti povijesno te istovremeno utemeljiti filozofiju na volji. To u konačnici znači: zasnivanje filozofije na praktičkoj ili političkoj djelatnosti, ali i na racionalnoj – nipošto proizvoljnoj – volji, volji primjerenom onom momentu univerzalne svjetske povijesti u kojem je na djelu aktualizacija napredovanja.¹³

Ako takvo utemeljenje filozofije započinje s nekim pojedincem, racionalnost njegove volje dokazuje se time što njegovu filozofiju prihvaćaju mnogi, te ona postaje kulturom, načinom na koji ljudi razumijevaju svijet i tomu primjerenom etikom. Riječ je o jednom procesu transformacije filozofije koji je precizno historijski situiran: on započinje s klasičnom njemačkom filozofijom:¹⁴ „Prije klasične njemačke filozofije filozofija se poimala kao receptivna ili u najboljem slučaju sređujuća djelatnost, tj. poimala se kao spoznavanje mehanizma koji

Beograd 1983. Usp. i Paolo Spriano, *Storia di Torino operaia e socialista*, Einaudi, Torino 1972. te Angelo D'Orsi (ur.), *Antonio Gramsci. La nostra città futura*, Carocci, Roma, 2004.

¹² *Q*, str. 1485.

¹³ Isto.

¹⁴ Klasičnu njemačku filozofiju Gramsci ocjenjuje kao misao vlastitog vremena te uspostavlja paralelu između francuske revolucionarne prakse i njemačke revolucionarne (s nacionalno-liberalnim pokretima povezane) spekulacije (usp. *Q*, str. 1359.).

objektivno djeluje izvan čovjeka. Klasična njemačka filozofija uvela je pojam 'stvaralaštva' mišljenja, ali u idealističkom i spekulativnom smislu. Čini se da je samo filozofija prakse na osnovi klasičnog njemačkog idealizma izvela napredovanje u mišljenju, izbjegavši svaku tendenciju solipsizma...*Stvaralačko* valja dakle shvatiti u 'odnosnom' smislu mišljenja koje mijenja način osjećanja mnogih i stoga mijenja samu zbilju koju se ne može misliti bez tog mnoštva. Stvaralačko dakle u smislu što naučava kako nema neke po sebi postojeće 'zbiljnosti', po sebi i za sebe, nego ona postoji u povijesnom odnosu s ljudima koji ju mijenjaju¹⁵.

Gramscijevo poimanje filozofije ilustrira njegov pristup fenomenu narodne ili pučke filozofije. Postavivši pitanje kako narod razumije filozofiju, kako tu riječ shvaćaju tzv. obični ljudi, Gramsci rekonstruirao pučko razumijevanje filozofije posredstvom analize načina na koji običan svijet koristi tu riječ. Tu možemo prepoznati tragove Gramscijeve intelektualne formacije: on je naime u Torinu nakon odlaska s rodne Sardinije studirao lingvistiku. „Filozofiju“, „filozofski“ ljudi koriste u talijanskom jeziku – što se dokazuje kako analizom narodnih poslovice tako i čitanjem književnih djela tzv. pučkog pripovijedanja, ali i pomoću kritičkih rječnika – u smislu: *ne odbaciti nešto u potpunosti*. Tu je implicitno sadržan poziv na rezignaciju i na strpljenje, ali sadržano je i još nešto, Gramsciju puno važnije: poziv na refleksiju, uvid u to da je ono što se događa u svojoj osnovi racionalno, te da se stoga na taj način, dakle racionalno, s time valja suočavati, usredotočujući se na vlastite racionalne moći i ne dopuštajući da se prepustimo nagonskim i nasilnim impulsima. Riječ „filozofija“ u pučkim poslovicama upućuje na nadmašivanje životinjskih i elementarnih strasti kroz razumijevanje nužnosti – i takvo razumijevanje daje vlastitom činjenju neko svjesno usmjerenje.¹⁶

U tomu se prema Gramsciju krije zdrava srž općeg mnijenja i dobrog ukusa, koja zaslužuje da se razvija i da se jedinstveno i dosljedno oblikuje. Stoga ne bi trebalo razdvajati „znanstvenu filozofiju“ od „vulgarne“ i pučke filozofije. I tu se nameće bitan problem svakoga poimanja svijeta, svake filozofije koja postaje kulturnim gibanjem, tj. svake filozofije koja je rezultirala nekim praktičkim djelovanjem i

¹⁵ Q, str. 1485.-86.

¹⁶ Q, str. 1380.

proizvela neku volju, gdje je ona implicitno sadržana kao teorijska premisa, što se eksplicitno očituje u umjetnosti, pravu, privrednoj djelatnosti i općenito u svim individualnim i kolektivnim manifestacijama života. Problem se sastoji u tomu kako sačuvati idejno jedinstvo u cijelom društvenom bloku što ga ta „ideologija“¹⁷ učvršćuje i objedinjuje. Taj se problem može razriješiti tako što se intelektualno viši slojevi neće odvajati od nižih slojeva. Gramsci uočava kako – za razliku od Katoličke crkve (koja je uspješno održavala vezu između učenih i neukih) – imanentističke filozofije ne uspijevaju uspostaviti jedinstvo visokoga i niskoga, organsku povezanost intelektualaca s običnim ljudima.¹⁸ Slijedilo bi da je zadaća filozofije prakse uspostavljanje i održavanje žive veze s narodnim masama (danas bi se to reklo: filozofija se ne smije samozadovoljno ograničiti na neku svoju elitističku getoizaciju).

No, je li filozofija tek djelatnost profesionalnih filozofa ili za bavljenje filozofijom kvalificiranih osoba? Često se navodi Gramscijeva misao prema kojoj je svatko filozof. Preuzevši od Benedetto Crocea definiciju filozofa prema kojoj je „svaki čovjek filozof u trenutku kad razmišlja o posljednjim momentima vlastite egzistencije“ te da „jedino tzv. filozof to čini na intenzivniji i trajniji način“ pa je stoga „razlika između njega i običnog čovjeka kvantitativna a ne kvalitativna“,¹⁹ Gramsci formulira pojam *spontana filozofija*. Govoreći o potrebi razbijanja predrasude da je filozofija nešto teško zato što je ona djelatnost kojom se bavi određena kategorija učenjaka, a to su profesionalni filozofi, on naglašava kako bi „trebalo pokazati da su svi ljudi filozofi, pri

¹⁷ Pojam *ideologija* Gramsci ovdje osvještano koristi u afirmativnom smislu riječi, dakle kao cjelinu ideja koje dominiraju u nekoj društvenoj skupini (u konkretnom slučaju: u potlačenoj klasi koja se osvijestila i revolucionirala). O Gramscijevom afirmativnom poimanju ideologije kao cjeline povijesno produciranih ideja (ne, dakle, kao iskrivljene svijesti u smislu Marxove i Engelsove *Njemačke ideologije*) usp. Nicolao Merker, *Karl Marx*, Laterza, Roma-Bari 2010, str. 179.

¹⁸ *Q*, str. 1380.-81.

¹⁹ Na taj način Corrado Ocone u članku „Da Arte a Verità: breve dizionario crociano“ rezmiria Croceov inkluzivan pojam filozofa (<https://www.reset.it/articolo/da-Arte-a-verita-breve-dizionario-crociano-benedetto-croce>, posjećeno 4. 4. 2020.). Usp. i Girolamo Cotroneo, *Croce filosofo italiano*, Le Lettere, Firenze 2015.

čemu se moraju definirati ograničenja i značajke te 'spontane filozofije', tj. općeg mnijenja i religije²⁰. Spontana filozofija sastoji se od tri momenta: prvo, od samog jezika kao cjeline određenih sistematiziranih pojmova (a ne tek riječi lišenih sadržaja), drugo, od općeg mnijenja (zdravog razuma)²¹ i dobrog ukusa, te, treće, od pučke religije i cjelokupnog sistema vjerovanja, praznovjerja, stavova, načina na koji ljudi iz naroda motre i djeluju (što je veoma blisko onomu što se općenito naziva folklorom).²²

Gramscijevo poimanje jezika kao cjeline pojmova i ideja koji su determinirani pripadnošću nekoj društvenoj skupini što „dijeli isti način mišljenja i činjenja“, jer su ljudi konformisti u smislu nekog određenog konformizma²³ koji je određen time što pripadaju određenom kolektivitetu obilježenom specifičnim shvaćanjem svijeta, obilježeno je uvidom u to da su pojmovi proizvoljni povijesno nastali konstrukti, te će on – referirajući se na Russellovo djelo *Problemi filozofije* – naglasiti da pojmove sjevera i juga (kao ni bilo koje druge pojmove) nije proizveo „hipotetičan i melankoličan čovjek uopće“ nego su se oni oblikovali „sa stajališta kulturnih europskih klasa te su oni zahvaljujući njihovoj svjetskoj hegemoniji svugdje prihvaćeni“.²⁴

Takvo razumijevanje lingvističkih konvencija u izravnoj je opreci s koncepcijom jezičkih igara u Wittgensteinovom *Tractatusu*. Na tu je činjenicu posebnu pozornost obratio nobelovac Amartya K. Sen, kao što je poznato inače ekonomist, koji je na temelju raspoloživih informacija o bliskosti (i intelektualnoj i ljudskoj) značajnoga talijanskog ekonomista

²⁰ Q, str. 1063.

²¹ Pojam *sensus commune* (od lat. *sensus communis*) označava opće mnijenje i može se prevesti, ekvivalentno engleskom *common sense* kao *zdravi razum*, ali ne nužno u doslovnom značenju; samo se u njemačkom jeziku može jasno razlikovati *gesunder Menschenverstand* kao zdrava razuma od *gemeinwohl-orientiertes Denken* kao općeg mnijenja. Usp. Ernst Peter Fischer, *Kritik des Gesunden Menschenverstandes*, Berlin, Ullstein, 2002. te Robert Nehring, *Kritik des Common Sense: Gesunder Menschenverstand, reflektierende Urteilskraft und Gemeinsinn – der Sensus communis bei Kant*, Duncker & Humblot, Berlin 2010.

²² Q, str. 1375.

²³ Q, str. 1376.

²⁴ Q, str. 1420.

Piera Sraffe s Gramscijem te o Sraffinom višegodišnjem intenzivnom druženju s Ludwigom Wittgensteinom u Cambridgeu (koje je prekinuto 1946., što Wittgensteina nije spriječilo da mu u predgovoru prvom izdanju svojih *Filozofskih istraživanja* iskaže posebnu zahvalnost na kritikama koje su rezultirale „najplodonosnijim idejama sadržanima u ovom spisu“)²⁵ elaborirao hipotezu (koja se teško može egzaktno dokazati) da je prijelaz od *Tractatusa* k *Filozofskim istraživanjima* u tumačenju značenja i korištenja jezika uvjetovan ili bar bitno potaknut Wittgensteinovom razmjenom ideja sa Sraffom, te time indirektno i Gramscijevom koncepcijom lingvističkih konvencija.²⁶ Ta bi hipoteza važila ukoliko bi se moglo dokazati da je Gramsci prije zatvora već elaborirao spomenutu koncepciju, iako ju tada na bilo koji način nije javno prezentirao, ali je tu koncepciju, možda, izložio Sraffi. U svakom slučaju, Sen zaključuje – i to nije hipoteza – da je u „prijelazu od ranog ka kasnom Wittgensteinu evidentna 'povezanost s Gramscijem', iako bi bila potrebna daljnja istraživanja, ako su ikako ona moguća, da bi se odredio Straffin i Gramscijev doprinos idejama koje je porodilo njihov zajednički intelektualni krug“.²⁷

Za razliku od Crocea koji diferenciju stručne filozofije i filozofije običnih ljudi drži puko kvantitativnom, Gramsci vrši njihovu *kvalitativno* razlikovanje. Svi ljudi su, doduše, filozofi, jer nema nijednoga normalnog i mentalno zdravog čovjeka koji ne sudjeluje – makar i neosvješteno – u stanovitom shvaćanju svijeta i jer je svaki govor nekakva filozofija, ali iz uvida u to nužno je učiniti daljnji korak, dospjeti do momenta kritike i osvještavanja. I tu on postavlja jedno retoričko pitanje: „Treba li dati prednost nepovezanom i slučajnom 'mišljenju' bez svijesti, dati prednost 'sudjelovanju' u shvaćanju svijeta koje je 'nametnuto' izvana, koje je

²⁵ Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Blackwell, Oxford 1958, str. X.

²⁶ Amartya K. Sen, „Sraffa, Wittgenstein e Gramsci“, u: Giuseppe Vacca, Giancarlo Schiru (ur.), *Studi gramsciani nel mondo 2000-2005*, Il Mulino, Bologna 2007, str. 23. – 53. Definitivno, Sen spada među one ne tako brojne istraživače u polju ekonomije koji praktički dokazuju nužnost filozofijskog utemeljenja metodologije znanstvenog istraživanja.

²⁷ Isto, str. 45. Na razliku Wittgensteinovih *Filozofskih istraživanja* u odnosu na *Tractatus logico-philosophicus* među ostalima se referira i Jürgen Habermas. Usp. *Postmetafizičko mišljenje*, Beogradski krug, Beograd 2002, str. 121.

nametnula neka društvena skupina (a ona obuhvaća raspon od vlastitog sela do vlastite pokrajine, ona može dolaziti od župnika ili od patrijarhalnog starca čija se 'mudrost' drži zakonom, ili od ženice koja se bavi vraćanjem ili od malog intelektualca koji nije primijetio vlastitu glupost i svoju nemoć da djeluje) ili pak prednost treba dati oblikovanju vlastitog osvještenog i kritičkog pogleda na svijet te u povezanosti s takvim neprestanim naporom vlastitog uma izabrati vlastiti svijet djelovanja, aktivno sudjelovati u izgradnji opće povijesti?²⁸

Nužno je, nadalje, uočiti vezu između religije, općeg mnijenja i filozofije: iako se religija i opće mnijenje ne podudaraju, jer je religija element nepovezanoga općeg mnijenja (koje je sa svoje strane produkt povijesnog procesa), dok filozofija predstavlja kritiku religije i kritiku zdravog razuma (koji je „kaotičan skup razdvojenih koncepcija u kojemu se može naći sve što se želi“²⁹), te se u tom smislu ona podudara s „dobrim ukusom“.

Gramsci uočava karakter nekritičkog i inkohherentnog (slučajnog i nedosljednog) pogleda na svijet. Oni koji posjeduju takav pogled na svijet mogu istodobno pripadati različitim tipovima ljudi iz mase, pa se tako njihova individualna osobnost formira i na bizarne načine: „U njoj se sreću elementi pećinskih ljudi i načela najmodernije i najnaprednije znanosti, grubo lokalističke predrasude svih minulih historijskih razdoblja susreću se sa slutnjama jedne filozofije budućnosti koja će obilježavati globalno ujedinjen ljudski rod. Stoga kritika vlastitog pogleda na svijet znači da se on učini jedinstvenim i dosljednim te da se uzdigne na razinu najnaprednije svjetske misli. Znači stoga i kritiku cjelokupne dosadašnje filozofije ukoliko su u njoj zaostale stratifikacije učvršćene u pučkoj filozofiji“.³⁰

Gramsciju je u odlučujućoj mjeri stalo do ukidanja „spontane filozofije“ i do njezina uzdizanja na razinu kritičkog mišljenja, oslobođenoga od predrasuda i od inkonzistentnosti. Filozofija treba postati ideologija (naravno, u već naznačenom afirmativnom smislu riječi), „pučka vjerovanja“ se na temelju filozofije oslobodene od svih

²⁸ Q, str. 1063.

²⁹ Q, str. 1398-99.

³⁰ Q, str. 1376.

elemenata jednostrane i fanatične ideologije (ovdje se ideologija razumije u negativnom značenju!) preobražavaju u „materijalne sile“, kako bi se iz „carstva nužnosti“ dospjelo u „carstvo slobode“.³¹ Asocijacije na Marxove formulacije (od onih u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* pa nadalje) su ovdje očigledne, a tomu valja dodati i izričita Gramscijeva referiranja na Marxa. Govoreći o tomu da Marxu nije stalo do usredotočivanja na sadržajnu vrijednost općeg mnijenja, već se on usredotočuje na njegovu ulogu u stvaranju normi ponašanja, Gramsci ističe potrebu stvaranja novoga općeg mnijenja, nove kulture i nove filozofije koja će se „ukorijeniti u svijesti naroda s jednakom snagom i obvezatnošću s kojom su bila ukorijenjena tradicionalna vjerovanja“.³²

Što to, međutim, znači za samu filozofiju u klasičnom smislu riječi? Referirajući se na Crocea, Gramsci tu postavlja niz retoričkih pitanja, kao što su ova: „Predstavlja li za neku filozofiju snagu ili slabost što se iz ograničenosti na uske intelektualne krugove proširila među široke mase?... Kakvo je značenje činjenice što se neko shvaćanje svijeta...širi i ukorjenjuje te stalno obnavlja i stječe novi intelektualni sjaj?“, da bi zaključio: „Ne vidi se da upravo filozofija prakse predstavlja veliku reformu modernih vremena, da ona dovodi do intelektualne i moralne reforme koja na nacionalnom planu uspostavlja ono što liberalizam nije uspio napraviti osim za ograničene slojeve stanovništva“.³³ A to što „filozofija prakse“ uspijeva, uvjeren je Gramsci, sastoji se u oslobađanju od tradicionalnih vjerovanja, od predrasuda i drugih slabosti „spontane filozofije“.

I tu dospijevamo do središnjeg momenta Gramscijeve filozofijske relevantnosti: do njegove *teorije hegemonije*. Prema (vrlo solidno argumentiranom) sudu američkog istraživača njegove misli Benedetta Fontane³⁴, „Gramscijev pojam hegemonije rekapitulira i sintetizira vječni prijepor u zapadnom mišljenju između filozofije i retorike, spoznaje i politike, dijalektike i moći. Te dihotomije dolaze do izražaja u

³¹ *Q*, str. 471.

³² *Q*, str. 1400.

³³ *Q*, str. 1292.

³⁴ Najznačajnije je djelo ovog nastavnika na New York City Collegeu *Hegemony and Power: On the Relation Between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993.

platonovskoj kritici sofista poput Gorgije, Protagore i Trazimaha. Platon je pokušao uništiti racionalne i teorijske temelje retorike da bi uspostavio nadmoć filozofije nad politikom, dijalektičkog diskursa nad retoričkim...Ova antinomija svojstvena je Gramscijevoj hegemoniji, koja predstavlja pokušaj pomirenja instance filozofije sa zahtjevima političkog djelovanja.³⁵

Argumentacijski održiva srž Fontaninog tumačenja Gramscijevog pojma hegemonije kao uspostavljanja primata retorike nad dijalektikom sastoji se upravo u Gramscijevom već navedenom zahtjevu da se filozofija preobrazi u ideologiju, kao pokretačku snagu mijenjanja zatečenih okolnosti (što je u bitnoj mjeri motivirano onim znamenitim zahtjevom koji je formuliran u 11. Marxovoj tezi o Feuerbachu). U tom smislu možda je najindikativnija jedna Gramscijeva – sa stajališta akademske filozofije, bar na prvi pogled, skandalozna – definicija *pravog filozofa* koja glasi: „Zbiljski filozof jest političar, i ne može biti ništa drugo doli to, tj. djelatan čovjek koji mijenja okolinu, a pod okolinom se podrazumijeva cjelina odnosa koji oblikuju društveno-političku zbiljnost.“³⁶ Utoliko se pred filozofiju (dakako, ne pred filozofiju kao takvu, nego onu koju Gramsci imenuje filozofijom prakse) postavlja zadaća da ona bude u funkciji uspostavljanja hegemonije.

No, što je to hegemonija? Hegemonija znači da se jedna društvena skupina (a to je u vokabularu Gramscijevih *Bilježnica* oznaka za klasu) izborila za vodstvo nad savezničkim skupinama te da je ujedno i uspostavila dominaciju nad antagonističkim skupinama. U tom smislu hegemonija je suprotna diktaturi jer se tu pomoću uvjeravanja gradi konsensus, umjesto da se dominira pomoću prinude.³⁷ Hegemonija ima dva aspekta. Ona je socijalno-ekonomijsko-politička neprinudna

³⁵ Benedetto Fontana, „Il filosofo democratico: la retorica come egemonia“, u: *Studi gramsciani*, nav. djelo, str. 241. Fontana nije jedini filozof talijanskog podrijetla koji je usmjeren na rehabilitaciju važnosti retorike (koja je inače svoju dominaciju zadobila u razdoblju kada je latinski jezik istisnuo grčki kao glavni ili privilegirani filozofijski jezik) u odnosu na dijalektiku. Na tom se planu posebno istaknuo njemački filozof talijanske provenijencije Ernesto Grassi (usp. Lino Veljak, „Rehabilitierung der lateinischen und humanistischen Tradition“, *Synthesis Philosophica*, 13/1992, str. 885.-892.).

³⁶ *Q*, str. 1345.

³⁷ *Q*, str. 2010-11.

dominacija jedne klase (iako u određenim okolnostima nije isključena kombinacija uvjeravanja s momentima prisile)³⁸, ali hegemonijska dominacija nije moguća bez duhovne ili kulturne nadmoći, čime jedna u ideologiju (u navedenom pozitivnom ili afirmativnom smislu riječi) transformirana filozofija uspostavlja hegemoniju u određenom historijskom vremenu i prostoru.

Dva izvoda mogu ilustrirati smjer Gramscijeve elaboracije uloge filozofije u izgradnji hegemonije, ali ujedno upućuju na bit njegove teorije hegemonije, te zaslužuju opsežnije navođenje. Prvi od njih glasi: „Svaka kultura ima svoj spekulativni ili religijski moment koji se podudara s razdobljem kompletne hegemonije one društvene skupine koja ga on izražava i koja se možda i podudara s momentom u kojem se zbiljska hegemonija temeljito raspada na molekule, ali se sistem mišljenja upravo zbog toga (kako bi reagirao na to raspadanje) dogmatski učvršćuje i postaje transcendentnom 'vjerom': stoga se zapaža kako je svaka tzv. dekadentna epoha (u kojoj se zbiva rastakanje starog svijeta) obilježena rafiniranim i visoko 'spekulativnim' mišljenjem. Zato kritika mora objasniti spekulaciju u njezinim zbiljskim temeljima političke ideologije, sredstva političke akcije; ali sama kritika imat će svoju spekulativnu fazu koja će označiti njezin vrhunac. Pitanje je sljedeće: je li taj vrhunac početak nove povijesne faze u kojoj će se nužnost organski stopiti sa slobodom, te one više neće predstavljati društvena protuslovlja, te će sama dijalektika postati idealnom dijalektikom pojmova i neće više biti dijalektika povijesnih snaga.“³⁹ Ona prethodno navedena „skandalozna“ definicija pravog filozofa kao „političara“ zadobiva u svjetlosti ove upravo citirane formulacije jasnije značenje: tu postaje razvidnim kako Gramsci ne razumije transformaciju filozofije u ideologiju u smislu bilo kakvog rastvaranja filozofije u prakticizmu i politici (politici u vulgarnom smislu riječi dnevne politike i politikantstva). Naprotiv, pretvaranje

³⁸ Usp. *Q.*, npr. str. 1636-38. Jedna od karakterističnih Gramscijevih formulacija ovoga prvog aspekta hegemonije glasi: „Hegemonija pretpostavlja da se vodi računa o interesima i tendencijama skupina nad kojima se ona provodi, da se uspostavlja stanovita ravnoteža, tj. da hegemonijska grupacija čini žrtve u ekonomijsko-korporativnom poretku, ali se ta žrtvovanja ne smiju odnositi na ono bitno“ (*Q.*, str. 461.).

³⁹ *Q.*, str. 1481.-82.

filozofije u instrument praktičke akcije implicira (ako ne i pretpostavlja) uzdizanje spekulativne filozofije do njezinih maksimalnih dometa. Filozofija se ne nadomješta praktičkom djelatnošću, već se ona razvija, u organskom jedinstvu sa zbiljskim naporima na mijenjanju svijeta, da bi se tom preobražavalačkom praksom dokazivala zbiljnost i istinitost filozofijskog mišljenja.

Drugi je izvod ilustrativnije naravi s obzirom na ulogu filozofije u uspostavljanju hegemonije, ali i s obzirom na jednu – za Gramscijevu teoriju hegemonije bitnu – dimenziju borbe za hegemoniju ili borbe oko uspostavljanja i održavanja hegemonije: „Filozofija prakse...je toliko snažna i toliko obiluje novim istinama da se njima stari svijet utječe kako bi svom arsenalu dodao najmodernija i najefikasnija oružja. To znači da filozofija prakse počinje vršiti hegemoniju nad tradicionalnom kulturom, ali ova, još uvijek snažna te u prvom redu rafiniranija i ulizivačkija, pokušava reagirati poput poražene Grčke, kako bi na kraju pobijedila neotesana rimskog pobjednika.“⁴⁰ Obnovljena filozofija prakse (što za Gramscija znači: *mišljenje na Marxovu tragu* oslobođeno kako od naslaga tzv. pozitivističkog marksizma Druge internacionale, tako i od – u perspektivi dogmatske – materijalističke metafizike Treće internacionale, koju reprezentira Buharin⁴¹, a koju će do svoje konačne kanonizacije dovesti Staljin), filozofija na temelju koje proletarijat započinje proces uspostavljanja novoga poretka) posjeduje „tendencijski hegemonijska obilježja“, a hegemoniju filozofije prakse obilježavat će „pomirenje, pučke kulture i eksperimentalne znanosti s takvim

⁴⁰ *Q*, str. 1434.-35.

⁴¹ Gramsci u svojim *Bilježnicama* posvećuje značajan prostor kritici Buharinove koncepcije marksizma (koja je u prvom desetljeću nakon Oktobarske revolucije predstavljala ortodokсну verziju sovjetskog marksizma), a osnovni smjer te kritike može ilustrirati zaključak prema kojemu Buharin „zbiljski kapitulira pred zdravim razumom i vulgarnim mišljenjem, jer problem nije postavio na teorijski precizan način te je stoga praktički razoružan i nemoćan“ (*Q*, str. 1426.). U toj kritici možemo vidjeti i Gramscijevu anticipativnu negaciju Staljinove varijante marksizma-lenjinizma, koju će Staljin objelodaniti tek 1938. u *Kratkom kursu historije SKP(b)*, dakle godinu dana nakon Gramscijeve smrti (usp. Lino Veljak, *Marksizam i teorija odraza*, Naprijed, Zagreb 1979., str. 159. i dalje).

shvaćanjem svijeta koje neće biti ni grubi pozitivizam, ni usiljeni aktualizam, niti knjiški tomizam.“⁴²

Ukratko, nadmoćna filozofija koju prihvaćaju široke mase i na temelju koje se uspostavlja konsenzus o poželjnim oblicima društvenog života predstavlja ključan moment hegemonije. Potlačene klase nemaju perspektivu oslobađanja od svojega inferiorna ekonomijskog i društvenog položaja ukoliko su duhovno zarobljene u pučkim predrasudama i ideologijama vladajućih slojeva, ali ni ukoliko su opskrbljene ideologijom koja je u intelektualnom i kulturnom pogledu nedorasla najvišim dometima građanske kulture. Stoga je Gramscijeva paralelna (i kompatibilna) kritika Crocea (kao vodećega talijanskog liberalnog filozofa 20. stoljeća) i Buharina (kao vodećeg ideologa rane faze Kominterne) organski dio oblikovanja njegove dugoročne strategije borbe za hegemoniju.⁴³

I upravo na tim pretpostavkama izgrađena Gramscijeva teorija hegemonije čini ono što ovoga talijanskog revolucionara čini aktualnim misliocem, te je ona izrazito relevantna za socijalnu filozofiju i filozofiju politike i na početku 21. stoljeća. O toj relevantnosti rječito govore brojna recentna djela objavljena diljem svijeta.⁴⁴

No, možda još više od svih tih studija i monografija navedenu ocjenu može potkrijepiti recepcija Gramscijeve teorije hegemonije na desnici. Fenomen „desnog gramšizma“ upućuje na potencijale te teorije.

⁴² Q, str. 1249.

⁴³ Usp. Lino Veljak, *Raspuća epohe*, Biblioteka Pitanja, Zagreb 1990, posebno str. 168.-69.

⁴⁴ Među ostalima to su: Dante Germino, *Antonio Gramsci: Architect of a New Politics*, Louisiana University Press, Baton Rouge 1990.; Stephen Gill (ur.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.; Kate Crehan, *Gramsci, Culture, and Anthropology*, University of California Press, Berkeley 2002.; Michele Filippini, *Gramsci globale. Guida pratica agli usi di Gramsci nel mondo*, Odoya, Bologna 2011.; Iris Dzudzek, Caren Kunze, Joscha Wullweber (ur.), *Diskurs und Hegemonie: Gesellschaftskritische Perspektiven*, Transcript, Bielefeld 2012.; George Hoare, Nathan Sperber, *Introduction à Antonio Gramsci*, La Découverte «Repères», Paris 2013; Benjamin Opratko, *Hegemonie. Politische Theorie nach Antonio Gramsci*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster 2017.; Perry Anderson, *The Antinomies of Antonio Gramsci*, Verso, London 2017. (to je treće, znatno prošireno, izdanje ove knjige objavljene 1990.).

Vrijedi tu spomenuti Istraživačku skupinu za europsku civilizaciju (GRECE), poznatiju pod imenom *nova desnica*, koju su u Francuskoj 1968. formirali Alain De Benoist, Guillaume De Faye i Dominique Venner. To društvo sebe razumije kao filozofijsku školu (a teško bi se mogla osporiti legitimnost takvog samorazumijevanja). Njihova koncepcija *metapolitike*⁴⁵ zasniva se na primatu kulture nad politikom te uspostavljanje takvog primata drže pretpostavkom revolucije (dakako, revolucija kojoj streme ima desni predznak, dakle riječ je o „konzervativnoj revoluciji“ u značenju što ga je taj pojam zadobio u Vajmarskoj Njemačkoj ili u – uobičajenijem – značenju kontrarevolucije). Gramscijeva koncepcija hegemonije uzima se tu kao model teorijske elaboracije i praktičke akcije.⁴⁶

⁴⁵ Pojam *metapolitika* zanimljive je provenijencije. Definiciju tog pojma po prvi puta srećemo 1797. kada francuski konzervativni mislilac Joseph De Maistre objašnjava riječ *metapolitika* kao novi izraz kojim se označava metafizika politike (Joseph De Maistre, *Considérations sur la France, suivie de l'Essai sur le principe générateur des constitutions*, éd. Complexe, Bruxelles 2006, str. 227.). U 20. stoljeću metapolitiku su elaborirali mislioci poput Badioua te Rancièrea (usp. npr. Alain Badiou, *Metapolitics*, Verso, London-New York 2005.), i to u značajnoj mjeri upravo na Gramscijevom tragu (premda najčešće ne i pod izravnim utjecajem Gramscijeve teorije) ili bar na tragu Gramscijeve temeljne motivacije. No, zahvaljujući teoretičarima francuske nove desnice vrijednosna se konotacija pojma „vraća svojim izvorima“, tako da ovaj pojam danas koriste kako autori poput Badioua ili Rancièrea, tako i desničari. Koncepciju metapolitike u okviru francuske nove desnice posebice je razvio najradikalniji autor iz tog kruga Guillaume De Faye (usp. *L'Archéofuturisme*, L'Encre, Paris 1998.). Općenito o problematici metapolitike usp. Carlo Gambescia, *Metapolitica. L'altro sguardo sul potere*, Edizioni Il Foglio Letterario, Piombino 2009. te Jacques Marlaud, *Interpellations. Questionnements métapolitiques*, Dualpha, Paris 2004, str. 121-139.

⁴⁶ Usp. Pierre-Andre Taguieff, *Sur la Nouvelle Droite. Jalons d'une analyse critique*, Éditions Descartes et Cie, Paris 1994., Rodrigo Agulló, *Disidencia Perfecta: La Nueva Derecha y la batalla de las ideas*, Altera, Barcelona - Madrid 2011. te Anne-Marie Duranton-Crabol, „Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne (GRECE)“, u: Jacques Julliard i Michel Winock (ur.), *Dictionnaire des intellectuels français: les personnes, les lieux, les moments*, Le Seuil, Paris 2009., str. 674-675. a sažeti prikaz novodesničarske primjene pojma hegemonije dostupan je na <https://www.diggitmagazine.com/wiki/metapolitics>, posjećeno 8.4.2020. Kod nas je o novoj desnici pisao njezin istaknuti sljedbenik Tomislav Sunić (usp.

Ta se koncepcija proširila diljem Europe, a do prijelaza iz čiste teorije u praksu dolazi najprije zahvaljujući Nacionalnoj fronti Marine Le Pen, čiji su teoretičari – kako je to formulirao talijanski sociolog Nicolò Migheli – proučili Gramscija i razumjeli ga; istodobno su Gramscija i proučili i shvatili teoretičari neoliberalizma, dodaje drugi talijanski sociolog Luciano Gallino.⁴⁷

Recepcija Gramscijeve teorije hegemonije u američkom neokonzervativizmu zaslužuje podjednaku pozornost. Prvobitna strahovanja od „marksističke kulturne ofenzive“ zasnovane na Gramscijevom konceptu hegemonije, koja bi mogla dovesti do toga da marksisti stvore kulturne vrijednosti koje će dominirati u zemlji, nadomještena su preuzimanjem Gramscijeva modela borbe za hegemoniju, kako to među ostalima demonstrira vodeći neokonzervativac Patrick Buchanan.⁴⁸ Sa svojim suborcima iz konzervativnog krila Republikanske stranke, nekoć politički bliskima Georgu W. Bushu, te konzervativnim (nekad se to nazivalo: *reakcionarnim*) pripadnicima američke akademske zajednice, on je razvio slojevitu strategiju uspostavljanja kulturne hegemonije u duhu „tradicionalnih američkih vrijednosti“.

Na taj je način Gramsci svojom teorijom hegemonije ponudio, naravno bez vlastite krivnje, moćno teorijsko oruđe snagama koje su izravno suprotstavljene vizijama za koje se ovaj mislilac i praktički akter povijesti zalagao. Istodobno, međutim, koncepcija koju je Gramsci oblikovao svojom teorijom hegemonije i nadalje nailazi na plodno tlo među onima koji sanjaju bolji i humaniji svijet. Ukratko, borba za hegemoniju se nastavlja a njezin je ishod neizvjestan.

Europska nova desnica, Hasanbegović, Zagreb 2009; to je prijevod djela koje je objavljeno na engleskom još 1990. pod naslovom *Protiv demokracije i jednakosti*; identičan je i naslov španjolskog prijevoda).

⁴⁷ <https://www.globalist.it/world/2016/05/08/le-pen-vince-perche-ha-capito-gramsci-82328.html>, posjećeno 9. 4. 2020.

⁴⁸ Usp. Patrick Buchanan, *The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilization*, St. Martin's Press, New York 2002, posebno str. 76.-78.

LITERATURA

- Agulló, R., *Disidencia Perfecta: La Nueva Derecha y la batalla de las ideas*, Altera, Barcelona - Madrid 2011.
- Anderson, P., *The Antinomies of Antonio Gramsci*, Verso, London 2017.
- Badiou, A., *Metapolitics*, Verso, London-New York 2005.
- Borg, C./Buttigieg, J. A./ Mayo P. (ur.), *Gramsci and Education*, Rowman & Littlefield, Lanham 2002.
- Buchanan, P., *The Death of the West: How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilization*, St. Martin's Press, New York 2002.
- Cotroneo, G., *Croce filosofo italiano*, Le Lettere, Firenze 2015.
- Crehan, K., *Gramsci, Culture, and Anthropology*, University of California Press, Berkeley 2002.
- De Faye, G., *L'Archéofuturisme*, L'Encre, Paris 1998.
- De Maistre, J., *Considérations sur la France, suivi de l'Essai sur le principe générateur des constitutions*, éd. Complexe, Bruxelles 2006.
- D'Orsi, A. (ur.), *Antonio Gramsci. La nostra città futura*, Carocci, Roma, 2004.
- Duranton-Crabol, A.-M. „Groupement de recherche et d'études pour la civilisation européenne (GRECE)“, u: Julliard, J., i Winock, M. (ur.), *Dictionnaire des intellectuels français: les personnes, les lieux, les moments*, Le Seuil, Paris 2009., str. 674-675.
- Dzudzek, I., Kunze, C., Wullweber, J. (ur.), *Diskurs und Hegemonie: Gesellschaftskritische Perspektiven*, Transcript, Bielefeld 2012.
- Filippini, M., *Gramsci globale. Guida pratica agli usi di Gramsci nel mondo*, Odoja, Bologna 2011.
- Fischer, E. P., *Kritik des Gesunden Menschenverstandes*, Berlin, Ullstein, 2002.
- Fontana, B., *Hegemony and Power: On the Relation Between Gramsci and Machiavelli*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993.
- Fontana, B., „Il filosofo democratico: la retorica come egemonia“, u: Giuseppe Vacca, Giancarlo Schiru (ur.), *Studi gramsciani nel mondo 2000-2005*, Il Mulino, Bologna 2007.
- Gambescia, C., *Metapolitica. L'altro sguardo sul potere*, Edizioni Il Foglio Letterario, Piombino 2009.
- Germino, D., *Antonio Gramsci: Architect of a New Politics*, Louisiana University Press, Baton Rouge 1990.
- Gill, S. (ur.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

-
- Gramsci, A., *Quaderni del carcere*, I-IV, (ur. Gerratana, V.), Einaudi, Torino 1975.
- Gramsci, A., *Pisma iz zatvora*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb 1951.
- Gramsci, A., *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Editori Riuniti, Roma 1975.
- Gramsci, A., *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Naprijed, Zagreb 1958.
- Gramsci, A., *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Editori Riuniti, Roma 1975.
- Gramsci, A., *Marxismo e la letteratura*, Editori Riuniti, Roma 1975.
- Gramsci, A., *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo Stato moderno*, Editori Riuniti, Roma 1975.
- Gramsci, A., *Passato e presente*, Editori Riuniti, Roma 1975.
- Gramsci, A., *Scritti giovanili (1914-1918)*, Einaudi, Torino 1972.
- Gramsci, A., *Prison Notebooks*, I-III, Columbia University Press, New York 2011.
- Gramši, A., *Problemi revolucije: intelektualci i revolucija*, BIGZ, Beograd 1973.
- Gramši, A., *O državi*, Radnička štampa, Beograd 1979.
- Grlić, D., *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb 1982.
- Habermas, J., *Postmetafizičko mišljenje*, Beogradski krug, Beograd 2002.
- Hoare, G., Sperber, N., *Introduction à Antonio Gramsci*, La Découverte «Repères», Paris 2013.
- Hrvatska opća enciklopedija*, sv. 4. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2002.
- Marlaud, J., *Interpellations. Questionnements métapolitiques*, Dualpha, Paris 2004.
- Merker, N., *Karl Marx*, Laterza, Roma-Bari 2010.
- Nehring, R., *Kritik des Common Sense: Gesunder Menschenverstand, reflektierende Urteilskraft und Gemein Sinn – der Sensus communis bei Kant*, Duncker & Humblot, Berlin 2010.
- Ocone, C. „Da Arte a Verità: breve dizionario crociano“, <https://www.reset.it/articolo/da-Arte-a-verita-breve-dizionario-crociano-benedetto-croce>, posjećeno 4. 4. 2020.
- Opratko, B., *Hegemonie. Politische Theorie nach Antonio Gramsci*, Verlag Westfälisches Dampfboot. Münster 2017.
- Sen, A. K., „Sraffa, Wittgenstein e Gramsci“, u: Giuseppe Vacca, Giancarlo Schiru (ur.), *Studi gramsciani nel mondo 2000-2005*, Il Mulino, Bologna 2007, str. 23–53.

- Spriano, P., *Storia di Torino operaia e socialista*, Einaudi, Torino 1972.
- Sunić, T., *Europska nova desnica*, Hasanbegović, Zagreb 2009.
- Taguieff, P.-A., *Sur la Nouvelle Droite. Jalons d'une analyse critique*, Éditions Descartes et Cie, Paris 1994.
- Veljak, L., *Horizont metafizike*, HFD, Zagreb 1988.
- Veljak, L., „Misaoni razvitak Antonija Gramscija“, *Filozofska istraživanja*, 4-5/1981, str. 85-97.
- Veljak, L., *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, Studentski izdavački centar, Beograd 1983.
- Veljak, L., „Rehabilitierung der lateinischen und humanistischen Tradition“, *Synthesis Philosophica*, 13/1992, str. 885-892.
- Veljak, L., *Maršizam i teorija odraza*, Naprijed, Zagreb 1979.
- Veljak, L., *Raspuća epohe*, Biblioteka Pitanja, Zagreb 1990.
- Wittgenstein, L., *Philosophical Investigations*, Blackwell, Oxford 1958.

Web-stranice

- <https://www.britannica.com/biography/Antonio-Gramsci>
- https://sr.wikipedia.org/sr-el/Antonio_Gramši
- https://sh.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci
- https://en.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Gramši,_Antonio
- https://es.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci
- https://it.wikipedia.org/wiki/Antonio_Gramsci
- <http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-gramsci/>
- http://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-gramsci_Enciclopedia-machiavelliana/
- <https://www.diggitmagazine.com/wiki/metapolitics>
- <https://www.globalist.it/world/2016/05/08/le-pen-vince-perche-ha-capito-gramsci-82328.html>

LINO VELJAK

University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Croatia

ANTONIO GRAMSCI AS PHILOSOPHER

Abstract: This article presents and evaluates the philosophical dimension of Antonio Gramsci's work. Overcoming the "spontaneous philosophy" is possible only by establishing the organic unity of a superior philosophy of practice with common sense. Such a unity produces the fundamental assumption for cultural hegemony, thereby presents also the basis for the revolutionary change of the world.

Keywords: Antonio Gramsci, philosophy, ideology, hegemony, power, revolution

ANTONIO GRAMSCI ALS PHILOSOPH

Zusammenfassung: In diesem Aufsatz wird die philosophischen Dimension des Werks Antonio Gramscis dargestellt und valorisiert. Die Überwindung der „spontanen Philosophie“ ist nur durch die organischen Einheit einer übermächtigen Philosophie der Praxis mit dem gemeinwohl-orientierten Denken möglich. Solche Einheit produziert die grundlegende Vorsetzung für kulturellen Hegemonie der unterdrückten Klasse und damit stellt auch die Base für die revolutionären Veränderung der Welt dar.

Schlüsselwörter: Antonio Gramsci, Philosophie, Ideologie, Hegemonie, Macht, Revolution

Primljeno: 10.4.2020.

Prihvaćeno: 6.5.2020.